

Zielińska, Zofia

Jerzy Michalski (9 IV 1924 - 26 II 2007)

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 52/3-4, 301-309

2007

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zofia Zielińska

Instytut Historyczny

Uniwersytetu Warszawskiego

JERZY MICHALSKI (9 IV 1924–26 II 2007)

Jerzy Michalski urodził się 9 kwietnia 1924 r. w Warszawie. Był synem Jana, polonisty, warszawskiego wizytatora oświaty i znanego bibliofila, którego zbiory stały się podstawą Biblioteki Instytutu Badań Literackich PAN, oraz Jadwigi z Kiersnowskich, polonistki, niegdyś więzionej w bolszewickim więzieniu w Mińsku, od 1922 r. nauczycielki języka polskiego w Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Warszawie, podczas II wojny światowej współorganizatorki tamże tajnego nauczania, po wojnie nadal polonistki tego liceum. Studia odbywał Jerzy Michalski na tajnym Uniwersytecie Warszawskim w latach 1941–1944 pod kierunkiem Tadeusza Manteuffla i Józefa Feldmana. Magisterium uzyskał w listopadzie 1945 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim u Józefa Feldmana (temat: *Sprawa reformy społeczno-gospodarczej w piśmiennictwie lat 1764–1776*). W czasie krakowskich studiów uczęszczał także na seminaria profesorów Stanisława Kętrzyńskiego, Romana Grodeckiego (dokonał tam korekty odczytania jednej z tablic paleograficznych) i Władysława Konopczyńskiego. W charakterze młodszego asystenta, jeszcze przed magisterium, zaczął pracować w Archiwum UJ.

Powrócił do Warszawy w listopadzie 1945 r. i podjął pracę w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego na stanowisku asystenta (w listopadzie i grudniu 1945 r. był młodszym asystentem, od 1 stycznia 1946 do 31 sierpnia 1951 r. – starszym asystentem). Możliwość wyjazdu do Włoch w 1946 r. nie została wykorzystana, gdyż władze odmówiły Jerzemu Michalskiemu paszportu. Jako pracownik Instytutu Historycznego w latach 1947/1948 oraz 1948/

1949 prowadził zajęcia z łaciny średniowiecznej; na ich użytek napisał skrypt z wyborem tekstów. Zamierzał początkowo przygotować doktorat z mediewistyki (to dlatego pierwsza recenzja dotyczyła pracy na temat średniowiecza), ale w 1946 r. zdecydował, że będzie pisał o wieku XVIII. Doktorat obroniony został w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w 1949 r. (promocja miała miejsce 1 kwietnia t. r.) na podstawie dysertacji *Ze studiów nad «Zbiorem praw sądowych» Andrzeja Zamoyskiego, cz. I*; promotorem był prof. Janusz Woliński. Pod koniec roku 1949 Jerzy Michalski został z przyczyn politycznych odsunięty od zajęć ze studentami, a we wrześniu 1951 r. z tego samego powodu nie przedłużono mu zatrudnienia na UW. Znalazł w tymże roku pracę w Towarzystwie Miłośników Historii przy przygotowywaniu wydawnictwa *Materiałów do dziejów Sejmu Czteroletniego*. Od lutego 1954 do października 1964 r. Jerzy Michalski pracował w Zakładzie Historii Nauki PAN. Tu w czerwcu 1954 r. otrzymał docenturę, a w październiku 1961 r. został profesorem nadzwyczajnym. Na uwiecznienie z powodu – jak to określono – niedostatku „działalności społecznej” (czyli braku proreżimowego zaangażowania) czekał ćwierć wieku – do roku 1986.

Pierwsza książka – obszerna rozprawa *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, zamówiona w 1949 r. przez Towarzystwo Naukowe Warszawskie w związku z przypadającym w 1950 r. stuipięćdziesięcioleciem jego założenia, z pracy pomysłanej jako jubileuszowa rozprawka przekształciła się w obszerne dzieło naukowe, opublikowane w 1953 r., a poprzedzone kilkoma artykułami na temat dziejów TPN (*Kołataj a Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk; Rzut oka na dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk* – 1951). Nie zamknęło ono badań Jerzego Michalskiego nad historią nauki. Najważniejsze z owych badań dotyczyły naukowego trudu Samuela Bogumiła Lindego (artykuły: *Spór o koncepcję Słownika Lindego* – 1954, „*Słownik języka polskiego*” Samuela Bogumiła Lindego w opinii współczesnych – 1957, 1959, dwie części, *Niezrealizowane plany naukowe Lindego* – 1959, *Dzieje wydania „Słownika” Lindego* – 1961, biogram Lindego w Polskim Słowniku Biograficznym w 1972 r.), wymienić też trzeba *Próby założenia Szkoły Prawa w Warszawie w okresie międzypowstaniowym* (1975) oraz „*Kodeks dyplomatyczny Polski*”. *Z dziejów polskiego życia naukowego w dobie międzypowstaniowej* (2001). Te pasjonujące teksty – tworzące zręby naukowych badań nad tytułowymi tematami, jak wszystkie prace Profesora – ujawniają jego predylekcję do tworzenia obszernych artykułów, często publikowanych w częściach, bo nie mieszczących się w przyjętych w czasopiśmie normach objętości. Pisząc o pracach Jerzego Michalskiego na temat historii nauki należy jeszcze przypomnieć obszerny fragment akademickiego podręcznika *Historia nauki polskiej* (t. 3, 1977); Michalski napisał tam *Warunki rozwoju nauki polskiej w latach 1795–1862* (ponad 350 stron) i był redaktorem całości tomu, a trud ten został wyróżniony nagrodą sekretarza naukowego PAN.

Drugą dziedzinę badań, zaznaczoną kolejną książką Profesora – *Studia nad reformą sądownictwa i prawa sądowego* (1958), stanowi historia staropolskiego prawa. Tu punktem wyjścia był zapewne nieopublikowany doktorat, a po wymienionej wyżej książce pojawiły się artykuły o różnych instytucjach prawnych (*Problem ius agratiandi i kary śmierci w Polsce w latach siedemdziesiątych XVIII wieku* – 1958, *Les idées humanitaires dans le droit pénal polonais au XVIIIe siècle* – 1963, *Jeszcze o konstytucji sejmu 1776 roku „Konwikcje w sprawach kryminalnych”* – 1996, *Czy ius retractus zostało zniesione w 1768 roku?* – 1999, *Reforma sądownictwa na sejmie konwokacyjnym 1764 roku* – 1993, *Zagadnienie reformy sądownictwa i prawa sądowego w początkach panowania Stanisława Augusta* – 2000, *Problematyka reformy sądownictwa i prawa sądowego w okresie sejmu delegacyjnego lat 1767–1768* – 2002).

Pierwsze wyjazdy na kwerendy zagraniczne, jakie nastąpiły w latach 1960–1962 – do Austrii, Francji i Merseburga w NRD, gdzie się wówczas mieściło główne archiwum pruskie, zaowocowały następną książką – *Polska wobec wojny o sukcesję bawarską* (1964). Stanowi ona studium międzynarodowej sytuacji Rzeczypospolitej i wpływu wojny toczzonej przez sąsiadów na postawę niesuwerennego państwa. Obok rozdziałów poświęconych w tej kwestii Prusom i Austrii (zasady polityki Wiednia ujmował w szerszej perspektywie czasowej artykuł *Do dziejów stronnictwa austriackiego i polskiej polityki Austrii po I rozbiórce* – 1964, stosunki polsko-pruskie późniejszy tekst *Polen und Preussen in der Epoche der Teilungen* – 1981), jest to pionierska praca o celach, jakie wobec Rzeczypospolitej stawiała sobie Rosja – rzeczywisty suweren Królestwa Polskiego. Pierwszy ważny tekst Jerzego Michalskiego o relacjach między Warszawą i Petersburgiem, *Dwie misje księcia Stanisława*, powstał już wcześniej (1958). Znaczące rozwinięcie problematyki stosunków polsko-rosyjskich przyniosły następne lata, owocując studiami, z których wymienię tylko najważniejsze: *Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta. Lata 1764–1766* (1984), *Zmierzch prokonsulatu Stackelberga* (1991), *Sprawa przymierza polsko-rosyjskiego w dobie aneksji Krymu* (1994), *O zmianę rosyjskiego ambasadora w Warszawie* (2002). Z czasem Profesor rozszerzył te badania na stosunki rosyjsko-prusko-austriacko-francusko-polskie. Należy tu wymienić artykuły: *Fryderyk Wielki i Grzegorz Potemkin w latach kryzysu przymierza prusko-rosyjskiego* – 1993, *Druga podróż petersburska księcia Henryka Pruskiego a sprawy polskie* – 1994, *Duc de Lauzun i próba zbliżenia francusko-rosyjskiego* – 1997, *Sprawa zwrotu ponadtraktatowych nabytków austriackich i pruskich po pierwszym rozbiórce* – 2005. O szczególnej wartości studiów Jerzego Michalskiego na temat stosunków polsko-rosyjskich przesądziło to, iż autor dotarł zarówno do znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych fragmentów archiwum Stanisława Augusta, jak do odpisów Kalinki z dawnego petersburskiego Archiwum Spraw Zagranicznych (tzw. Teki Kalinki w Ossolineum) oraz

do archiwum ambasady rosyjskiej przejętego w czasie insurekcji warszawskiej 1794 r. i znajdującego się w Bibliotece Polskiej w Paryżu (korespondencja ambasadora rosyjskiego Ottona Stackelberga). W takim zakresie, w jakim miałam możliwość to sprawdzić, dostępne od 1992 r. archiwalia moskiewskie nie wniosły do badań Jerzego Michalskiego żadnej naprawdę ważnej korekty.

Do tej grupy tematycznej należy zaliczyć także fragment *Dziejów dyplomacji polskiej* pod red. Zbigniewa Wójcika, w których Profesor napisał o *Dyplomacji polskiej w latach 1764–1795* (1982 – w 2002 r. ukazała się wersja skrócona jako fragment zbiorowej *Historii dyplomacji polskiej X–XX w.*). Ta licząca ponad 220 stron pionierska synteza, której podstawowy zrab oparty jest na kwerendzie źródłowej, spełnia też dodatkową rolę – w poważnym stopniu wypełnia lukę w postaci braku podręcznika do dziejów politycznych Polski wieku XVIII.

Opublikowana w 1970 r. kolejna książka Michalskiego – *Schyłek konfederacji barskiej*, to studium z dziejów politycznych i historii mentalności, studium skostnienia, ale także przełamywania sarmackiej wizji świata. Wątki te autor kontynuował później w artykułach: *Mentalność polityczna konfederatów barskich. Próba charakterystyki, Stanisław Konarski wobec sarmatyzmu i problemu europeizacji Polski*, „Warszawa”, czyli o antystoletcznych nastrojach w czasach Stanisława Augusta, *Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku* (1972–1973). Do wyobrażeń politycznych XVIII w. odnosi się po części także pasjonujący tekst *Osiemnastowieczne realia „Pana Tadeusza”* (1978), pożyteczny dla szerokiego grona czytelników *Ostatniego zajazdu na Litwie*. Niezmiernie istotne znaczenie nie tylko dla historyków ma też syntetyczne studium *Problematyka polskiej elity politycznej XVIII wieku* (1988).

Z tematyką mentalności politycznej blisko sąsiaduje problematyka reform ustrojowych, stanowiąca przedmiot dwu następnych książek Jerzego Michalskiego – *Rousseau i sarmacki republikanizm* (1977) oraz *Sarmacki republikanizm w oczach Francuza. Mably i konfederaci barscy* (1995). W obu (nie byłyby możliwe bez kwerend we Francji w latach 1972, 1980, 1983) autor prześledził genezę i treść poświęconych Polsce wskazań ustrojowych tytułowych luminarzy oświecenia.

Problematyka reform ustrojowych jest zresztą jednym z najwcześniejszych wątków twórczości Jerzego Michalskiego – rozpoczęły ją artykuły z lat 50.: *Propaganda konserwatywna w walce z reformą w początkach panowania Stanisława Augusta oraz Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej* (1952, 1956). Do tego nurtu należą rozważania o republikańskim charakterze różnych pomysłów i pomysłodawcach-reformatorach: *Gdyby nami rządziły kobiety (Poglądy Amelii Mnischowej na reformę Rzeczypospolitej)* – 1973, *Z problematyki republikańskiego nurtu w polskiej reformatorskiej myśli politycznej w XVIII wieku* – 1983, *Idee reformatorskie sekretarza konfederacji barskiej. Dyskusja*

Ignacego Bohusza z Gabrielem Mabłym – 1985, *Republikanizm Stanisława Staszica* – 1986, tekst o *Opozycji magnackiej i jej celach w początkach Sejmu Czteroletniego* (1991), wreszcie obejmujące cały wiek XVIII fundamentalne studium o tym, co naprawdę proponowali reformatorzy domagający się dla chłopów „wolności” i „własności” („*Wolność*” i „*własność*” *chłopska w polskiej myśli reformatorskiej XVIII wieku* – dwie części, 2003–2004).

Na przecięciu kilku wątków – polityki sensu stricto, mentalności republikańskiej, reform ustrojowych oraz ingerencji rosyjskiej w polskie życie publiczne powstał tekst Jerzego Michalskiego dotyczący rozejścia się dróg Stanisława Augusta i Franciszka Ksawerego Branickiego (*Początki opozycyjnej działalności Ksawerego Branickiego* – 2006). Z uwagi na problematykę układu sił i zmagania opozycji magnackiej z królem łączą się z nim publikacje o atmosferze towarzyszącej powrotowi księcia „Panie Kochanku” z emigracji pobarskiej oraz zmianie nastawienia do tego „konwertyty” przechodzących do opozycji Czartoryskich (*Wokół powrotu Karola Radziwiłła z emigracji pobarskiej* – 1999; *Od wrogości do przyjaźni: Czartoryscy wobec Karola Radziwiłła „Panie Kochanku”* – 2000). Studia te, obok artykułu: *Rzekoma próba oderwania Wielkiego Księstwa Litewskiego od Rzeczypospolitej po I rozbiórze* (1996), tekstów *Sprawa wyboru posłów dysydentów na sejm 1776 roku* (1997) oraz *Publicystyka i parapublicystyka doby sejmu 1776 roku* (1998), a także wspomnianej już publikacji *O zmianę rosyjskiego ambasadora w Warszawie* związane są z rozległą kwerendą, przeprowadzoną przez Profesora z myślą o monografii sejmu 1776 r. Tego zamierzenia, niestety, nie dane mu było dokończyć.

W szerszym sensie do problematyki reform ustrojowych odnoszą się liczne artykuły na temat sytuacji chłopów, mieszczan, Żydów i dysydentów, pisane od początku historiograficznej aktywności Jerzego Michalskiego. Należą do nich m. in. studia: *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta* (1949), *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed Sejmem Czteroletnim* (1951), *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta* (1954), *Rola polityczna mieszczaństwa warszawskiego w okresie Sejmu Czteroletniego* (1966), *Z problematyki odgórznej reformy miejskiej w okresie Rady Nieustającej* (1983), *Problematyka reformy miejskiej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta* (1997), wreszcie syntetyczny tekst *Miasta polskie w XVIII wieku* (w opracowaniu zbiorowym *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, 1965). Nie straciło na aktualności pionierskie studium *Sprawa chłopska na sejmie 1773–1775* (1954), zamysłów reformatorskich w odniesieniu do chłopów dotyczy też *Problematyka ludności luźnej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta* (2004) i wspomniana już „*Wolność*” i „*własność*”. Do Żydów odnoszą się *Sejmowe projekty reformy położenia ludności żydowskiej w Polsce w latach 1782–1792* (1994) i *The Jewish Question in Polish Public Opinion During the First Two Decades of Stanisław*

August Poniatowski's Reigns (1998, wersja polska opublikowana w 2007 r.). Ostatni tekst Profesora z tej dziedziny – *Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta* – ukazał się już pośmiertnie (w pracy zbiorowej *O polskich elitach raz jeszcze*, 2007).

Specjalne miejsce zajmują w twórczości Jerzego Michalskiego studia nad polskim parlamentaryzmem sensu stricto. Tu wspomnieć trzeba przynajmniej o trzydziściowym artykule *Sejmiki poselskie 1788 roku* (1960), który wytyczył wzór pisania o sejmikach, syntetycznym tekście o polskich sejmikach w wieku XVIII (*Les diétines polonaises au XVIIIe siècle*, 1965), o liberum veto i woli powszechnej (*Le „Liberum veto” et la théorie de la volonté générale*, 1979), idei sejmu rządzącego (*Kilka uwag o koncepcji sejmu rządzącego w XVIII wieku* – 1982) i zwieńczającej te badania syntezie *Historia sejmu polskiego*, której Jerzy Michalski był redaktorem naukowym i w której napisał liczącą 120 stron część dotyczącą wieku XVIII (*Sejm w czasach saskich; Sejm w czasach panowania Stanisława Augusta* – 1984).

Różne problemy wiążące się z obradami Sejmu Czteroletniego należy uznać za kolejną dziedzinę szczególnego zainteresowania Profesora. O wielu pracach związanych z czterolecie 1788–1792 pisałam już wyżej, tu warto przypomnieć bardzo ważną rzecz popularnonaukową wydaną przez Zamek Królewski (*Konstytucja 3 Maja*, 1985), z której to syntezy korzystają nie tylko studenci, ale także historycy-badacze. Ponadto: *Położenie międzynarodowe Polski w dobie Konstytucji 3 Maja* (1991), *Geneza Konstytucji 3 Maja* (1792), sumaryczne ujęcie *The Meaning of the Constitution of 3 May* w pracy *Constitution and Reform in Eighteenth Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, wydanej w USA pod redakcją Samuela Fiszmana (1997), osobny zeszyt w serii „Dziejów narodu i państwa polskiego” – *Witaj majowa jutrzeńko* (1999), studium z 1987 r. „*Wszystko pójdzie wysmienicie*” (*O politycznym optymizmie po 3 maja*) – by wymienić tylko prace najważniejsze.

Coraz bardziej znaczące miejsce zajmował w twórczości Profesora nurt historiograficzny. Zapoczątkował go artykuł rocznicowy *Historiografia polska wobec problematyki pierwszego rozbioru* (1972); mamy nadto tekst o *Władysławie Konopczyńskim jako badaczu czasów stanisławowskich* (1979), polskiej historiografii rewolucji francuskiej i epoki napoleońskiej (wraz z Moniką Senkowską-Gluck: *Historiographie polonaise de la Révolution française et de l'époque napoléonienne*, 1981), zasługach Waleriana Kalinki w stworzeniu standardów nowoczesnej historiografii (*Na marginesie reedycji „Sejmu Czteroletniego” Waleriana Kalinki*, 1993 – tu zawarto ważne propozycje na temat tego, czym jest, a czym powinna być historia historiografii), zmieniających się w czasie opiniach Joachima Lelewela na temat Stanisława Augusta (*Joachim Lelewel o Stanisławie Augustie*, 2002), biogram Władysława Smoleńskiego w PSB (1999), ocenę trudu *Władysława Konopczyńskiego jako badacza ustroju Polski*

(2005). Historiograficznych prac Andrzeja Zamoyskiego dotyczy odbrazowiający eks-kanclerza jako myśliciela politycznego artykuł *O rzekomych i rzeczywistych pismach Andrzeja Zamoyskiego* (1970; popularnonaukowy tekst Jerzego Michalskiego o dokonaniach życiowych Zamoyskiego z 1974 r. nie kwestionuje jednak miejsca ordynata wśród wybitnych reformatorów) oraz publikacja *Kanclerz Michał Czartoryski i początki autokrytycznej refleksji nad dziejami Polski* (1991).

Zarysy sylwetki intelektualnej i politycznej Stanisława Augusta zajmują w naukowym piśmarstwie Profesora osobne miejsce. Zapoczątkował je tekst w *Poczcie królów i książąt polskich* (1976, wielokrotne wznowienia), rozbudowany dwa lata później w studium *Stanisław August. Próba portretu*. Potem były artykuły na temat opinii Stanisława Augusta o rewolucji francuskiej (*Stanisław August obserwatorem rewolucji francuskiej*, 1990), *O źródłach poglądów na Stanisława Augusta* (1991) i tekst o królu jako pisarzu politycznym z bardzo istotną podstawową bibliografią problemu (w: *Pisarze polskiego Oświecenia*, t. I, 1992). Ale ważne konstatacje na temat monarchy zawierało wiele wcześniej już wymienionych i kilka jeszcze nie wspomnianych prac Michalskiego. Z pierwszych najważniejsze są artykuły dotyczące stosunków polsko-rosyjskich, bo król miał w polityce zagranicznej Rzeczypospolitej udział zasadniczy. Z dotąd nie wspomnianych trzeba wymienić przede wszystkim obszerny tekst z 1986 r.: *Rejtan i dylematy Polaków w dobie pierwszego rozbioru* – traktujący o zakulisowej walce monarchy toczony od września 1772 do maja 1773 r. oraz *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasach panowania Stanisława Augusta*, w którym widać konsekwentne dążenie monarchy do unifikacji państwa. Wydarzeniem o przełomowym znaczeniu dla historiografii stał się opublikowany przez Jerzego Michalskiego w 2002 r. życiorys Stanisława Augusta w *Polskim Słowniku Biograficznym*. Badacze epoki otrzymali wszechstronny i najbardziej kompetentny zarys problematyki panowania ostatniego króla, nieodzowną busołą w dalszych badaniach nad dziejami Polski stanisławowskiej. Można chyba liczyć i na to, że zawarte w biogramie pogłębione oceny wymuszą na wszystkich naukowcach, którzy będą się wypowiadali na temat ostatniego króla, rzetelne poszukiwania archiwalne, kładąc kres łatwemu ferowaniu uproszczonych opinii.

Współpraca Jerzego Michalskiego z *Polskim Słownikiem Biograficznym* trwała od 1959 r. Wśród z górą 20 biogramów jego autorstwa są postacie tego rzędu, co Stanisław Konarski, Samuel Bogumił Linde, Izabela z Czartoryskich Lubomirska i jej mąż Stanisław, książę Stanisław Poniatowski, Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku”, Michał Kazimierz Ogiński, Jacek Ogrodzki, Pius Kiciński, Tadeusz Rejtan, Franciszek Rzewuski, wreszcie wspomniani już Władysław Smoleński i Stanisław August. Artykuł *Cudzoziemcy w „Polskim Słowniku Biograficznym”* (1979) stanowi wkład Jerzego Michalskiego do sumarycznej oceny osiągnięć Słownika. Od 1991 r. do końca życia wspomagał on *PSB* jako członek Komitetu Redakcyjnego wnosząc trudny do wymierzenia, ale niezmiernie istotny wkład, zwłaszcza w odniesieniu do biogramów ludzi wieku XVIII.

Legendarna była rola Jerzego Michalskiego jako recenzenta. Predylekcji Profesora do studiów historyczno-krytycznych dowodzi opublikowanie ponad 70 recenzji i polemik. Są one cenione nie tylko z uwagi na walor krytycznych omówień wybranych książek, ale zajmują też wyjątkowe miejsce w dydaktyce uniwersyteckiej; studenci uczą się na nich kryteriów ocen zarówno wydawnictw źródłowych, jak opracowań, obserwują, jak polemika z uproszczonymi ujęciami omawianych prac staje się okazją do przeciwstawienia im sądów, ukazujących całą złożoność sytuacji i wyborów ludzi wieku XVIII. Nie jestem w tej chwili pewna, czy uda się odtworzyć pełną listę pisanych przez Profesora bardzo licznych recenzji wewnętrznych, rekomendacji wydawniczych, opinii o starających się o stopnie naukowe, a przynajmniej recenzji rozpraw doktorskich i habilitacyjnych.

Równego trudu wymagać będzie sporządzenie bibliografii popularnonaukowych tekstów Jerzego Michalskiego, pisanych dla *Encyklopedii Powszechnej PWN*, *Encyklopedii Warszawy*, a także „Kultury”, „Polityki” i kilku gazet codziennych. Już tylko do historii historiografii należy szkolny podręcznik *Historia Polski. Od połowy XV wieku do roku 1795*, w której Profesor napisał część odnoszącą się do czasów stanisławowskich (1953, 1954, wyd. zmienione w 1955 i 1962). Mimo narzuconej wówczas frazeologii, fragmenty autorstwa Jerzego Michalskiego zdumiewają dojrzałością ocen młodego wówczas autora, a ich lektura jeszcze dziś byłaby pożyteczna zwłaszcza dla osób wchodzących dopiero w skomplikowaną problematykę dziejów Polski wieku XVIII.

Nie wspomniałam dotąd o edytorskich trudach Profesora, a są one niemałe. W 1954 r. wydał on wspólnie z Janiną Leskiewiczową *Supliki chłopskie XVIII wieku z archiwum prymasa Michała Poniatowskiego*, a samodzielnie wybór tekstów z historii Polski czasów stanisławowskich (*Historia Polski 1764–1795. Wybór tekstów*). W 1956 r. był wydawcą tekstów z okresu saskiego w kolejnej zbiorowej edycji (*Historia Polski 1648–1764. Wybór tekstów*). W latach 1955–1969, wspólnie z Emanuelem Rostworowskim i Januszem Wolińskim, a wypadku VI tomu także z Arturem Eisenbachem, wydawał *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*. W 1982 r. opublikował wraz z Vittorio Criscuolo, Mario Leonarдим i Moniką Senkowską-Gluck pierwszy tom *Lettres de Philippe Mazzei et du roi Stanislas-Auguste de Pologne*; tom drugi – od dawna przygotowany do druku – dotąd nie doczekał się publikacji we Włoszech. Z kweredami dotyczącymi Mazzeiego łączyły się dwa pobyty Profesora w Rzymie – w 1980 i w 1983 r.

O redagowanych przez Jerzego Michalskiego pracach naukowych po części już wspomniałam, dodać do nich trzeba jeszcze wieloletnie (od 1975 r.) członkostwo w Komitecie Redakcyjnym „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki” oraz od tegoż roku członkostwo redakcji „Kwartalnika Historycznego”; w latach 1975–1985 Michalski był w tym ostatnim zastępcą redaktora naczelnego, w latach 1985–2000 kierował redakcją tego prestiżowego czasopisma.

Zakres zagadnień, jakie obejmuje piśmiectwo historyczne Jerzego Michalskiego, niezwykle szeroka znajomość źródeł oraz bardzo wysoki poziom jego prac sprawiają, że mimo iż Profesor musiał w 1951 r. opuścić uniwersytet, ponieważ wszyscy współcześni polscy badacze wieku XVIII mogą się uważać za jego uczniów. O znaczeniu studiów Michalskiego świadczy i to, że kilkanaście z wymienionych wyżej jego artykułów naukowych zostało opublikowanych także w językach obcych. Wyraz hołdu dla naukowych dokonań Profesora stanowiły ofiarowane mu tomy; na siedemdziesiąte urodziny były to *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku* (1994 – książka zawiera bibliografię prac Jerzego Michalskiego), dziesięć lat później – numer „Kwartalnika Historycznego” (2004/3 – z uzupełniającą bibliografią dołączoną jako osobny druk). W początkach roku 2007 wydane zostały dwa tomy artykułów Jerzego Michalskiego – *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku* (Wydawnictwo Stentor), obejmujące mniej niż połowę tekstów Profesora rozproszonych w czasopiśmie naukowych i pracach zbiorowych. Autor zdążył je jeszcze zobaczyć, ale nagła śmierć uprzędiła uroczyste wręczenie mu owych tomów.

Działalność naukowa Jerzego Michalskiego przypadła na okres trudny. A mimo to we wszystkich swych tekstach, także tych, pisanych w czasach największej presji politycznej, Profesor zachował poziom, którego nigdy nie musiał się wstydzić i który jego pracom zapewnił trwałą wartość. Należał do tych, którzy się nie ugięli wobec nacisków politycznych, nie ulegał też zmieniającym się w naukowym świecie modom. Za to uwzględnianie w działalności badawczej wyłącznie kryteriów naukowych Jerzy Michalski płacił nie małą cenę – usunięcia z uniwersytetu, ćwierćwiekowego opóźnienia w uzyskaniu tytułu profesora zwyczajnego, pomijania w należnych mu, jak niewielu innym, wyróżnieniach. Wielki autorytet Profesora wśród badaczy wynikał z tego, że warsztat naukowy łączył on z bezkompromisową postawą. Był autorytetem moralnym we właściwym znaczeniu tego słowa.

Gdy zastanawiam się nad miejscem Jerzego Michalskiego w historiografii, przypominam sobie gradację, jakiej dokonał on w referacie poświęconym Władysławowi Konopczyńskiemu, wygłoszonym w 1977 r. i opublikowanym dwa lata później (*Władysław Konopczyński jako badacz czasów stanisławowskich*). Tekst ów kończył się stwierdzeniem, że Konopczyński należy do najwybitniejszych badaczy epoki – obok Kalinki i Tokarza. Potem ważne miejsce w kręgu najbardziej zasłużonych Michalski przyznał jeszcze Emanuelowi Rostworowskiemu (*Emanuel Mateusz Rostworowski jako badacz czasów stanisławowskich*, 1992). Do tej czwórki najwybitniejszych, których trud badawczy został już, niestety, zamknięty, dołączył w tym roku Jerzy Michalski.